

K İ T A B İ Y A T

Grandbegriffe der Geschichte (Tarih'in temel kavramları), Gütersloh 1944, 432 sahife.

Zamanımızda dünya olaylarının ve bunların tarihî sebeplerinin herkes tarafından eskisinden daha büyük bir alâka ile takip olunduğuna, buna karşı pekçok ana kavramlar üzerinde tarihçiler arasında müşterek bir anlayışa varılamadığına şahit olunmaktadır. Bu mesele, Avrupa Birliği Danışma Kurulu'nun, Kültür Komisyonu'nun 1953-1958 tarihleri arasında, tarih öğretimi ile ilgili ders kitaplarının gözden geçirilmesi maksadı ile tertiplediği toplantıların daha ilkinden itibaren bir temel dava olarak muhtelif milletlerin temsilcileri tarafından ortaya atılmış, konu üzerinde birçok defalar durulmuştur. Neticede, çözüm yolu olarak, 'Tarih'in temel kavramları' nı kapsayacak bir lûgat veya müracaat kitabının hazırlanması tavsiye edildikten ve bu teklif kabul olunduktan sonra, gerekli çalışma ve hazırlıkları temin etmek üzere, Belçika'lı Prof. E. Lousse'un başkanlığında bir komite meydana getirilmiştir. İngiltere, İtalya, Fransa, İsveç, Türkiye (merhum F. Reşit Unat tarafından temsil olunmuştur) ve Yunanistan'ın birer, Batı Almanya'nın iki temsilci ile katıldığı bu heyet ilk çalışmalarını müteakip plânın tahakkukunu 1959 senesinde Braunschweig'deki Milletlerarası Okul Kitapları Enstitüsü'ne havale etmiştir. Enstitü'de çeşitli Avrupa milletlerine mensup 25 tarihçinin iştirâkini, Avrupa Birliği Danışma Meclisi'nin mali

ve teknik yardımını sağlamağa muvaffak olmuş, yukarıdaki kollektif eser meydana getirilmiştir. İngilizcesi de "European History - 50 Terms and Their Interpretation" ismi ile yine aynı tarihlerde Leiden'de yayınlanmıştır.

Eserde, meydana getiriliş maksadını belirten bir sahifelik önsözden sonra, şu makaleler yer almaktadır :

E. Lausse, *Mutlakîyet ve hükümdarlığın ilâhî kudrete dayanması* (9-16), R. J. Sattler, *Eskiçağ* (17-23), F. Lehouck, *Antimilitarizm* (25-29), W. Odelberg, *Baltık* (31-32), R. J. Sattler, *Barbarlar* (33-35), V. L. Tapié, *Barok* (37-42), J. M. d'Hoop, *Barjuvazi* (43-48), D. A. Zakythinos, *Bizans* (49-56), R. J. Sattler, *Hristiyanlık* (57-58), J. Boesch, *Demokrasisi* (59-70), K. Schön, *Sovyet Demokrasisi* (71-73), E. Lousse, *Despotizm* (75-78), L. Massignon, *Cihad* (79-80), R. J. Sattler, *Avrupa* (81-95), D. A. Zakythinos, *Feodalizm* (97-114), V. L. Tapié, *La Fronde* (115-120), C. Howard, *Garanti* (121-128), M. Bendiscioli, *Karşıreform* (129-137), E. Gruner, *Loncalar* (139-147), L. Massignon, *Hicret* (149-150), M. Bendiscioli, *Hümanizm* (151-158), K. Schön, *Komünist Hümanizmi* (159-162), W. Odelberg, *Koloniler* (163-167), S. Landshut, *Komünizm* (169-174), O. E. Schüddekopf, *Muhafazakârlık* (175-171), R. Berardi, *Lâiklik* (183-193), M. Neiryneck, *Merkantilizm ve Fizyokrasî* (195-202), L. Jedlicka, *Militarizm* (203-212), M. Bendiscioli, *Mevkiî sui-istimali* (213-221), R. J. Sattler, *Orta Çağ* (223-238),

J. A. Lesourd, *Akdeniz* (239-242), F. Hertz, *Millet, millî ideoloji ve milliyetçilik* (243-255), M. Bendiscioli ve E. Lousse, *Yeni Çağ* (257-265), aynı yazarlar, *Yakın Çağ* (267-277), R. J. Sattler, *Doğu* (279-287), A. Novotny, *Meclis ve Meclis sistemi* (289-298), R. J. Sattler, *Rönesans* (299-312), aynı yazar, *Cumhuriyet* (313-325), J. A. Lesourd, *İhtilâl* (327-336), D. A. Zakythinos, *Romania* (337-338), W. Odelberg, *İskandinavya* (339-343), C. Landauer, *Sosyalizm ve sosyal hareketler* (345-359), C. Howard, *İnfirad siyaseti "Splendid Isolation"* (361-366), E. Lousse, *Şehirler* (367-369), H. L. Mikoletzky, *Kendi kendine yeterlilik* (371-377), G. R. Potter, *Genel Tarih ve Dünya Tarihi* (379-382), E. Lousse, *Üniversiteler* (383-385), E. Lousse, *Atina'dakinden Strassburg'dakine kadar Avrupa'daki Meclisler* (387-394), K. J. Narr, *Tarih öncesi ve ilk tarihi devirler* (395-412), O. E. Schüddekopf, *İçinde yaşadığımız devrin tarihi* (413-427). Kitap, 428-432. sayfeleri arasındaki, kısa

bir indeks ile nihayetlenmektedir.

Yukarıda teker teker, yazarlarını isimleri ile birlikte, zikr edilen madde lerden de anlaşılacağı üzere, eserde bazı coğrafi yer adları, idare, iktisat, kültür, toplum ve müesseseler tarihi ile, çağlar veya daha kısa süreli devrelerle ilgili tabirler yer almaktadır. Bunların mapaları, tarih boyunca uğradıkları gelişme ve değişiklikler belirtilmekte, makalelerin sonlarına eklenen notlar ve bibliyografya muhtevayı zenginleştirmektedir.

"Grandbegriffe der Geschichte", kanaatimizce, sade tarihi kavramların, tarihi seyrini ve bunlardan bugün anlaşılan manaları bir araya toplayan bir el kitabı, bir rehber değil, ayrıca çeşitli konularda Avrupa'lı ilim ve fikir adamlarının düşüncülerini, meseleleri kendi açılarından ele alış tarzlarını ve onlar hakkındaki görüşlerini aks ettiren, bu itibarla da, tarihçilerin olduğu kadar, Batı düşüncesi ile de meşgul onların faydalanabilecekleri çok mühim bir eserdir.

Nejat Göğünç

landığından kitap ilgiye değer mâhiyettedir. Çünkü yazar Fransız işgali sırasında hadiselerle karşılaşarak Fransa'ya karşı cephe aldığından eseri dikkatle okunmalıdır.

İkinci eser d'Estournel de Constant, "La politique française en Tunisie, le protectorat et ses origines (1854-1891)", Paris 1891., adını taşımaktadır. Müellif Tunus'da Fransız işgalini müteakip Fransız yüksek komiserinin yardımcısı olarak bulunmuştur. Bu itibarla eseri tarafsız değildir ve resmi bir hava taşımaktadır.

Üçüncüsü İtalyan Chiala'nın 3 cildlik "Dal 1858 al 1892. Pagine di Storia contemporanea, Torino 1892-1893., adlı eseridir. Bu kitap Tunus meselesini fran-

sız-İtalyan rekabeti ve İtalyan siyâsi nokta-i nazarından ele almış ve sonra gelen İtalyan müelliflerince geniş ölçüde kullanılmıştır.

Kayda değer dördüncü eser, Fransız konsoloslarından Jean Serres'in "La politique turque en Afrique du Nord sous la monarchie de juillet, Paris 1925., adını taşımaktadır.

Bu kısa bibliyografik bilgiden anlaşılacağı gibi Jean Ganiage'ın eseri gerçek bir boşluğu doldurmaktadır. Eser, bir sayfalık bir girişten sonra 699 sayfa tutan on üç bölüm, bibliyografya, isim ve yer endeksi ile içindikileri gösteren bir listeden müteşekkildir.

Eserin birinci bölümünde (9-89) 1880 yılına doğru Tunus'un uluslararası durumu incelenmektedir. Yazar önce 1859 yılına gelinceye kadar Tunus'un siyâsi durumunu; 1880 da Cezayir'in Fransızlar tarafından işgalinden sonra Fransa'nın Tunus'da izlediği Cezayir'in güvenliği bakımından Tunus'da yabancı bir devletin üstün rol oynamaması esasına dayanan siyâseti ile İngiltere'nin Akdeniz hâkimiyeti, Hint yolunun güvenliği ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü esasına dayanan ve haliyle Tunus'da Fransız nüfuzunu kırma esasına dayanan siyâseti, iki ayrı politikanın rekabet ve çatışmaları açıklanmakta, daha sonra da ülkede bulunan Avrupa kolonisi hakkında bilgi verilmekte, bu koloninin mahalli otoriteler, yerliler ve kendi aralarında ki ilişkileri, ticaret ve kaçakçılık işleri, yabancı devletlerin ülkedeki iktisâdi menfaatleriyle ilgili rekabetleri ve bunların sebepleri açıklanmaktadır.

İkinci bölüm (89-130) ülkenin siyâsi rejimine tahsis edilmiştir. Bu kısımda önce ülkenin Bey tarafından Osmanlı usulü memlûklar kullanmak suretiyle yönetici bir sınıfın kontrolünden âzâde

olarak idare edilmesi, sonra İngiliz ve Fransız konsoloslarının baskılarıyla 1839, 1856 Osmanlı fermanlarından mülbem bir idare tesisi ve neticede 1861 anayasasıyla meydana getirilen idare tarzı ve bunun sonuçları açıklanmaktadır. Daha sonra da Beyliğin mâliyesi, gelir kaynakları, giderleri, Tunus ordu ve bahriyesi hakkında etraflı bilgi verilmektedir.

Üçüncü bölüm (130-177) mahalli idâre tarzı, göçebe ve yerleşik halkın sosyal ve ekonomik durumlarına tahsis edilmiştir.

Dördüncü bölüm (177-217), Tunus'daki mâli krizin menşelerine ayrılmıştır. Bu kısımda Ahmet Bey'in (1837-1855) ülkenin iktisâdi gücü dışında kurmuş olduğu ordu ve donanma ile plânsız ve neticesiz reform hareketlerinin sebep olduğu büyük masrafların meydana getirdiği mâli ve ekonomik çöküntü, ülkenin "kötü dehâsı.. Mustafa Haznedar'ın şahsi menfaatleri için bunları nasıl istismar ettiği, yabancı sermayeye başvurma sebepleri, 1863 istikrazı ve bununla ilgili olarak Haznedar ile Fransız iş ve siyâset adamları arasındaki ilişkiler ve Beyliğin dolandırılmasıyla neticelenen karışık mâli ve siyâsi kombinezonlar vazih bir şekilde izah edilmektedir.

Beşinci bölümde (217-286) 1864 ayaklanması, bunun sebepleri, gelişmesi, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın tutumları, isyanın bastırılması ve Tunus'da Fransız nüfuzunun tekrar üstün duruma gelmesi etüt edilmiştir.

Altıncı bölümde (287-335), 1864-1868 yılları arasında Tunus maliyesinin geçirdiği buhran, beyliğin iflâsı ve bunun neticeleri incelenmektedir.

Yedinci bölümde (335-403), Beyliğin mâli iflâsı ve borçları sebebiyle, alacaklı devletlerin ve onların temsilcilerinden meydana gelen uluslararası mâli komisyonun vesâyeti altına alınması, bu

işlemlerle ilgili faaliyetler ve bu yeni rejimin sebep olduğu müşkülür üzerinde durulmaktadır.

Sekizinci bölümde (403-437) 1870-1871 Prusya-Fransa savaşından mağlûb çıkması sebebiyle Fransa'nın Tunus'daki üstün durumunu kaybetmesi onun yerini İngiltere'nin alması, bunun neticesi olarak da Osmanlı-Tunus bağlarının 1871 fermatıyla kuvvetlenmesi ve Tunus'daki İngiliz müesseselerinin gelişme kaydetmesi, ve nihayet mâli güçlüklerin zoru ve Bey'in gözdesi Mustafa bin İsmail'in yardımıyla otuz altı yıldan beri Tunus'u fi'len yöneten ve şahsî menfaatlerine alet eden Mustafa Haznedar'ın düşmesi izah edilmektedir.

Dokuzuncu bölümde (437-492) Hayrettin Paşa'nın idâre tarzı, izlediği politika, iktidardan düşmesindeki sebepler, kendisinden sonraki yöneticilerin tutumları ve karşılıklı güçlükler açıklanmaktadır.

Onuncu bölüm (492-521) Berlin Kongresi ve Tunus'un Fransa'ya teklif edilmesine ayrılmıştır. Müellif burada "doğu krizi", ve bunun neticesinde Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını, bu işlemlerle ilgili siyâsî kombinezonları, Fransa'ya Berlin'de bir tâviz verilmesi nedenlerini, Berlin Kongresi kulislerinde Almanya ve İngiltere tarafından Fransa'ya Tunus için nasıl "açık kart", verildiğini belirtmektedir.

Onbirinci bölüm (521-589) Tunus'ta 1878-1880 yıllarında ki Fransız-İtalyan rekabetine tahsis edilmiştir. Müellif bu kısımda Fransa'nın Berlin'de Tunus için elde ettiği "açık kart", kullanmak maksadıyla ve ülkede bir himâye idaresi tesisi için yaptığı muhtelif teşebbüsleri, Fransa'nın enerjik ve aktif Başkonsolosu Roustan ile İtalya'nın inatçı ve mücadeleci Başkonsolosu Maccio arasındaki diplomatik savaşı ve Roustan'ın 1880 de başarı kazanmasını açıklamaktadır.

Onikinci bölümde (589-668) Bey üzerinde mutlak otoritesi olan Mustafa bin İsmail'in Enfida arazisi işi sebebiyle Fransa'ya muğber olarak İtalya tarafına dönmesi ve Tunus'da İtalya'nın üstün duruma geçmesi ihtimallerinin belirlenmesi üzerine Fransa'nın askerî müdâhaleye karar vermesi ve bu kararın alınmasında iş ve siyâset adamlarının rolleri ortaya konulmaktadır.

Onüçüncü bölüm (668-699) Tunus'a yapılan Fransız askerî müdâhalesi sebebiyle yapılan neşriyat dolayısıyla çıkan dâvâyâ tahsis edilmiştir. Bu onüçüncü bölümü tâkip eden zengin ve teferruatlı bir bibliyografî eserin (710-759) değerini artırmakta, kullanışlı bir endeks de (759-770) eserden faydalanmayı kolaylaştırmaktadır.

Eser, Tunus'daki Fransız Yüksek Komiserliği ve Fransız Dış İşleri Bakanlığı arşivleriyle İngiliz "Public Record Office" ve kısmen İtalya Dış İşleri Bakanlığının tetkike müsaade edilen belgelerine dayanılarak yazılmıştır. Müellif ayrıca Marsilya Ticaret-odası, Fransa Millî Savunma Bakanlığı arşivleriyle, olaylara karışan şahsiyetlere ait özel arşivlerden, Tunus Arşivi'nden kısmen faydalanabilmiştir. Yazar uzunca devam eden araştırmaları esnasında konu ile ilgili bütün basılmış belge ve kitapları da gözden geçirmiştir. Eserin değeri sadece çeşitli yabancı kaynaklardan elde edilmiş sağlam ve zengin bir dokümantasyona dayanmasından ileri gelmiyor. Müellif olayları bütün yönleriyle ve o günün şartları içinde, politik, ekonomik ve kişisel sebepleriyle, en mühimmi bu sebeplerin yerlerini ve nisbetlerini doktoriner görüş veya hissi peşin hükümlerin tesirinde kalmaksızın belirtmek suretiyle modern tarih araştırmaları için model sayılabilecek bir eser meydana getirmiştir. Müellif bilhassa ilk bakışta anlaşıl-

ması ve içine nüfuz edilmesi müşkül olan mâli mesele ve entrikaları; iş, siyâset ve idâre adamları arasındaki karşılıklı tesir ve kontrolü zor menfaat ilişkilerini dikkate değer bir şekilde rakamlarla, belgelerle, izahlarla aydınlığa ve berraklığa kavuşturmakta cidden başarı göstermektedir.

Eserin şüphesiz eksik tarafları da vardır. Noksanlar şüphesizki müellifin Türk arşivlerini görmemesi, belki de bunlar hakkında fazla bilgisi olmamasından ileri gelmiştir. Yerimiz bunların hepsi üzerinde teferruatlı bir şekilde durmaya müsâit değildir. Belli başlı eksikliklere işaret etmekle yetinelim. Kanaatimizce müellif, Tunus'un Osmanlı Devletiyle olan tarihi ve hukuki bağlarını yeteri derecede dikkate almamıştır. Gerçi Tunus 1837 yılından beri Fransa'nın devamlı tahriki ile zaman zaman fi'len bağımsız bir devlet davranışları gösterme hevesine kapılmaktadır. Fakat devletler hukuku bakımından Tunus Osmanlı Devleti'nin bir parçası durumundadır. Elimizde bulunan bir çok belge, Fransa müstesna bu görüş tarzını, diğer devletlerin benimsemiş olduklarını göstermektedir. Buna misâl olarak İtalya'da eskiden teşekkül etmiş Tunus konsolosluklarının ilgası ve yenilerinin açılmasına müsaade edilmesine dâir 1863 Türk-İtalyan anlaşmasıyla¹, Bey'in Belçika, İsviçre ve Birleşik Amerika'da konsolosluklar açma teşebbüsünün akamete uğramasını, Ceno'va'da Tunus konsolosluğu iddiasında bulunan Kont Vandoni ismini alan mâceraperestin Osmanlı elçisinin teşebbüsleri üzerine İtalya'dan dışarı atılması, Tunus idaresinin 1863 de İngiltere'den istikraz teşebbüsü esnasında Türk elçiliğinin faaliyetleri üzerine İngiltere hükümetinin

mâli çevrelere menti kanaatini bildirmesini, 1835 ve 1871 yıllarında Tunus-Osmanlı ilişkilerinin kuvvetlenmesi karşısında Fransa protestosunun hemen hemen izole olarak kaldığını zikredebiliriz. Bunlardan başka 1864 isyanı sırasında Türk-İngiliz, Fransız, İtalyan ilişkileri, İtalya'nın bu esnada Tunus'a çıkarma yapma tasarısının akamete uğramasında İtalya hükümeti nezdindeki Türk teşebbüsleri, Tunus'a Osmanlı Komiseri olarak giden Haydar Bey'in faaliyet ve gözlemleri bu meseleye tamamlayıcı ve değerli bilgiler getirebilecektir. 1871 de Cede'da meselesi vesilesiyle İtalya'nın Tunus'a donanma göndermek suretiyle bu ülkede siyâsî üstünlük temin etme projesinin suya düşmesinde Osmanlı Devleti'nin İtalya nezdinde yaptığı diplomatik teşebbüslerin tahminin üstünde müessir olduğunu Türk arşiv vesikaları göstermektedir². Şüphesizki 1871 fermatının bahşedilmesi, Hayrettin Paşa zamanında ki Türk-Tunus ilişkileri, Tunus'un 1875-78 krizi esnasındaki tutumu 1878-81 yıllarında Tunus'da Fransız-İtalyan rekabeti mevzularında II. Abdülhamid'in tâkip ettiği siyâsetin arşivlerimizden taranması suretiyle ortaya çıkarılması zarûridir.

Bunlardan başka, Robert Mantran'ın Tunus'daki Türk belgeleri hakkında neşrettiği eser ile çeşitli makalelerinden anlaşılacağı gibi, Tunus Dâr el Bey arşivi vesikaları da Türk-Tunus ilişkilerini aydınlatmada faydalı olacaktır³.

² Abdurrahman Çaycı, *İtalya'nın Tunus'da üstünlük teşebbüsü, Cede'da meselesi ve Osmanlı Devleti'nin müdahalesi, (Tarih Dergisi), sayı 17-18, İstanbul 1963.*

³ Robert, MANTRAN, *Inventaire des documents d'archives turcs du Dar el Bey, Paris 1961.* Aynı müellif, *L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire ottoman du XVIe au XIXe*

¹ Abdurrahman Çaycı, *La question tunisienne et la politique ottomane, Erzurum 1963, s. 16, not : 21.* Bu konuda tafsilâtli bir makale hazırlanmış bulunuyoruz.

Netice itibariyle eser, Türk-Tunus ilişkileri bakımından eksiklerine rağmen sağlam ve zengin bir dokümantasyona dayanan, olayları, o günün şartları içinde bütün yönleriyle ele alarak doktriner

görüş ve peşin hükümlerden âzâde olarak izah eden, uzun yıllar bu konuda baş vurulması kaçınılmaz örnek bir etüd niteliği taşımaktadır.

siècle, Les cahiers de Tunisie, 26-27, 1949, pp. 319-333. Aynı müellif Documents turcs relatifs à l'armée tunisienne, Les cahiers de Tunisie, 15. 1956, pp. 359-372. Aynı müellif, La titulature des

beys de Tunis au XIXe siècle, d'après des documents des archives turcs du Dar el Bey, Les cahiers de Tunisie, 19-20, 1957, pp. 341-348.

Abdurrahman Çaycı

Neşir heyeti :

*M. Cavid Baysun — M. Münir Aktepe
Cengiz Orhonlu*